

Árnyékmunka^{*}

Nadine Gordimer regénye, a *Burger's Daughter* (Burger lánya),¹ az asztalomon hevert, amikor nekikezdttem jelen esszé vázlatának elkészítéséhez. A könyv ritka fegyelemmel tükrözi korunk liberális arroganciáját szülőföldje, a dél-afrikai rendőrállam szégyentelen, ragyogó tükreben. Főszereplője „betegségben” szenved – „nem tudja figyelmen kívül hagyni az egészséges, hétköznapi élet feltételét: mások szenvedését”. *Feminization of America*² (Amerika feminizációja) című művében Ann Douglas hasonló álláspontot képvisel: számára a „betegség” a szentimentalizmus elvesztése, a szentimentalizmusé, amely azt állítja, hogy pontosan az ipari társadalom által elpusztított értékek azok, amelyeket az becsben tart. Az ipari társadalomban nincs pótléka ennek a becsstelenségnek. Akiket megérint a szentimentalizmus vesztesége, tudatára ébrednek az apartheidnek: vagy annak, ami most fennáll, vagy annak, ami a forradalom után következik.

Jelen esszében azt kívánom megvizsgálni, hogy miért van szükség az ipari társadalomban erre az apartheidre; miért nem létezhet a szükség feltételezésén alapuló társadalom nemi vagy pigmentációs alapú, képesítés, faj, illetve párttagság alapján szerveződő apartheid nélkül. És annak érdekében, hogy konkrétan megközelítsem az apartheid eddig nem vizsgált formáit, az ipari termelési módban implicit módon jelen lévő munka alapvető kettősségéről szeretnék beszélni.

Az ipari gazdaság árnyoldalát választottam témául, pontosabban a munkáét. Itt nem az alulfizetett munkára vagy a munkanélküliségre gondolok, hanem a fizetetlen munkára. Témám tehát az ipari gazdaság jellegzetes vonása, a fizetetlen munka. A legtöbb társadalomban a férfiak és a nők együttesen fizetetlen tevékenységekkel tartották fenn és újították

DOI: 10.61901/Kellek.2025.73.04

* A tanulmány eredeti megjelenési helye: Ivan Illich: *Shadow Work*. In *Philosophica*, 1980, 26(2): 7–46.

1 Nadine Gordimer: *Burger's Daughter*. Penguin, London, 1979.

2 Ann Douglas: *The Feminization of American Culture*. Alfred A. Knopf, New York, 1977.

meg háztartásuk fennmaradását. A háztartás létrehozta azokat a dolgokat, amelyek szükségesek voltak a fennmaradásához. Ezek az úgynevezett megélhetési tevékenységek nem képezik vizsgálódásaim tárgyát. Engem egy ettől gyökeresen eltérő munkatípus, a fizetetlen munka foglalkoztat, amelyet az ipari társadalom az áruk és szolgáltatások termelésének szükséges kiegészítéseként megkövetel. Az effajta fizetetlen szolgaság nem járul hozzá a megélhetéshez, éppen ellenkezőleg: a bér munkához hasonlóan tönkreteszi a megélhetést. A bér munka e kiegészítőjét *árnyékmunkának* nevezem. Az árnyékmunka magában foglalja a nők otthonaikban és lakásaikban végzett háztartási munkájának nagy részét, a bevásárlással kapcsolatos tevékenységeket, a vizsgákra készülődő diákok házi feladatainak jelentős részét, valamint a munkába járáshoz szükséges fáradságot. Ide tartozik még a kényszerű fogyasztás okozta stressz, a terapeutáknak való unalmas és szabályozott alávetés, a bürokratáknak való engedelmesség, a kényszerű munkavégzés előkészítése, valamint általában a „családi élet” címszóval jelölt tevékenységek jelentős része.

A hagyományos kultúrákban az árnyékmunka ugyanolyan marginális, mint a bér munka, gyakorta nehézségekbe is ütközik a beazonosítása. Az ipari társadalmakban viszont rutinszerűnek tekintik. Az eufemizmus azonban eltereli a figyelmet róla. Erős tabuk gátolják az árnyékmunka egységes entitásként való elemzését, ugyanis az ipari termelés határozza meg annak szükségességét, mértékét és formáit. Az ipari korszak ideológiája azonban elfedi a tényt, miszerint mindazon tevékenységek, amelyekre az embereket elsősorban társadalmi eszközökkel kényszerítik a gazdasági növekedés érdekében, inkább szükséglet kielégítésének számítanak, semmint munkának.

Ahhoz, hogy megértsük az árnyékmunka természetét, tisztáznunk kell két tévhitet. Először is az árnyékmunka nem megélhetési tevékenység, a formális gazdaságot szolgálja, nem pedig a társadalom megélhetését. Másodszor pedig nem alulfizetett bér munka; az árnyékmunka fizetés nélküli elvégzése a bér kifizetésének feltétele. Ragaszkodni fogok az árnyékmunka és a megélhetési munka különbségtételéhez, valamint annak a bér munkától való elkülönüléséhez, függetlenül attól, hogy a szakszervezetek, a marxisták és egyes feministák milyen hevesen tiltakoznak ellene. Az árnyékmunkát a szolgaság egyedülálló formájaként fogom vizsgálni, amely legalább olyan közel áll a szolgasághoz, mint a rabszolgasághoz vagy a bér munkához.

Míg a bér munka jelentkezés- és képesítésköteles, addig az árnyékmunkára születni kell vagy arra minősítettünk. Míg a bér munkára kiválasztják az embert, addig az árnyékmunkára beosztják. Az ezzel járó időráfordítás, fáradság és a méltóság elvesztése fizetés nélkül megy végbe. Azonban az árnyékmunka fizetés nélküli önfegyelme egyre fontosabbá válik a további gazdasági növekedés szempontjából, mint a bér munka.

A fejlett ipari gazdaságban a gazdasági növekedés e fizetetlen hozzájárulásai a legelterjedtebb, leginkább kikezdhetetlen és legnyomasztóbb diszkrimináció társadalmi helyszínévé váltak. Az árnyékmunka, amelyet nem neveznek a nevének és nem képezi vizsgálat tárgyát, valamennyi ipari társadalomban a többség elleni diszkrimináció fő területe lett, amit már nem lehet tovább figyelmen kívül hagyni. Ma az egy személyre nehezedő árnyékmunka mennyisége sokkal pontosabb mérőeszköze a diszkriminációnak, mint a munkahelyi előítéletek. A növekvő munkanélküliség és termelékenység együttvéve egyre inkább szükségessé teszik, hogy egyre több embert minősítsenek árnyékmunkára. A „szabadidő korszaka”, az „önsegítés korszaka”, a „szolgáltatóipar” e növekvő kísértet pusztája eufemizmusai. Annak érdekében, hogy teljeskörűen megértsük az árnyékmunka természetét, nyomon követem annak a bér munkával párhuzamosan haladó történetét.

A „munka” és a „foglalkozás” napjaink kulcsszavai. Háromszáz évvel ezelőtt egyik sem volt ilyen jelentős. Továbbra sincs megfelelőjük számos más, nem-európai nyelven. A legtöbb nyelvben soha nem létezett egyetlen szó, amely valamennyi hasznosnak tekintett tevékenységet jelölte volna. Jóllehet néhány nyelvnek van szava a fizetést igénylő tevékenységekre, ez a szó általában kenőpénzt, megvesztegetést, adót vagy kamatfizetési kötelezettséget jelent. Egyszerűen egyik szó sem foglalja magában azt, amit mi „munkának” nevezünk.

Az elmúlt három évtizedben a jakartai Nyelvfejlesztési Minisztérium megpróbálta bevezetni a *bekerdja* fogalmát, amely felváltotta a produktív munkát jelölő fél tucat másik kifejezést. Sukarno ezt a kifejezésmonopóliumot szükséges lépésnek tartotta a maláj munkásosztály létrehozásához. A nyelvfejlesztők némi támogatást kaptak az újságíróktól és a szakszervezeti vezetőktől. Az emberek azonban továbbra is különböző kifejezésekkel utalnak arra, amit csinálnak, függetlenül attól, hogy fizetést kapnak-e érte, vagy hogy élvezetes, megalázó, fárasztó vagy bürokratikus tevékenységről van-e szó. Latin-Amerika egész területén az emberek könnyebbnek tartják elvégezni a nekik kiosztott fizetett feladatot, mint megérteni, hogy mit ért a főnök *trabajo* alatt. Mexikóban a legtöbb keményen dolgozó munkanélküli számára a *desempleado* még mindig azt a tétlen léhűtőt jelenti, akinek jól fizetett állása van, nem pedig azt a munkanélkülit, akire a közgazdászok ezt a kifejezést alkalmazzák.

Az antik görögök és később a rómaiak számára a kézzel végzett, parancsra teljesített vagy kereskedelemről származó jövedelemmel járó munka szolgai volt, amelyet jobb volt az alacsonyabb rangúakra vagy a rabszolgákra bízni. Elméletileg a keresztényeknek a munkát minden ember hivatásának a részeként kellett volna tekinteniük. Pál, a sátorkészítő, megpróbálta bevezetni a zsidó munkamorált a korai kereszténységbe: „aki

nem dolgozik, az ne is egyék”. Valójában azonban ezt a korai keresztény eszményt igencsak kíméletlenül elnyomták. A nyugati kolostorokban (a rövid reformidőszakok kivételével) Szent Benedek *ora et labora* mottóját úgy értelmezték, hogy felügyeljék a laikus testvérek munkáját, és imádkozással végezzék Isten művét. Sem a görögöknél, sem a középkorban nem létezett olyan kifejezés, amely hasonlított volna a mi munka vagy foglalkozás szavunkra.

Ami ma munkát jelöl, nevezetesen a bér munkát, az az egész középkorban a nyomor jelvénye volt. Ez egyértelműen ellentétben állt legalább három másik fajta munkával: a háztartási tevékenységekkel, amelyekből a legtöbb ember megélhetett, és amelyek a pénzgazdaság szempontjából teljesen marginálisak voltak; a cipészek, borbélyok vagy kőfaragók mesterségeivel; valamint a koldulás különböző formáival, amelyek révén az emberek mások által megosztott javakból éltek. Elvileg a középkori társadalom mindenki számára biztosított helyet, akit tagjának ismert el: struktúrája kizárta a munkanélküliséget és a nyomort. Ha valaki bér munkát végzett, nem alkalmoszerűen, mint egy háztartás tagja, hanem rendszeres megélhetési forrásként, azzal egyértelműen jelezte a közösségnek, hogy neki, akár csak egy özvegynek vagy egy árvának, nincs helye, nincs háztartása, és ezért közsegélyre szorul.

Firenzében 1330 szeptemberében elhunyt egy gazdag posztókereskedő, akinek vagyonát a rászorulóknak között osztották szét. A vagyon kezelése az Or San Michele céh feladata volt. Kiválasztottak 17 000 kedvezményezettet, majd éjfélkor a rendelkezésre álló templomokba zárták őket. Amikor kiengedték őket, mindannyian megkapták örökségüket. Hogyan választották ki ezeket a „nyomorultakat”? Tudjuk, mert hozzáférünk az Or San Michele céh szociális segélyezési jegyzeteihez a protoindusziális Firenzében. Ezekből tudjuk, hogy kik tartoztak a szegények közé: árvák, özvegyek, a közelmúltbeli természeti katasztrófák áldozatai, a kizárólag bér munkából élő családfők, vagy azok, akiknek bérleti díjat kellett fizetniük a fedélért, amely alatt aludtak. Az, hogy bér munkán kívül minden más életfeltételt maguknak kellett biztosítaniuk, teljes tehetetlenséget jelzett egy olyan korban, amikor a szegénység elsősorban egy megbecsült magatartást jelentett, nem pedig anyagi helyzetet. A pauper a *potensekkel*, a hatalmasokkal állt szemben, még nem a *divesekkel*, a gazdagokkal. A késő 12. századig a szegénység kifejezés elsősorban a mulandó dolgoktól való reális elszakadást jelentette. A bér munkából való megélhetés szükségessége a lecsúszottak, a szerencsétlenek jele volt, akik túl nyomorultak voltak ahhoz, hogy egyszerűen csak a középkori nyomorultak, száműzöttek, zárandokok, örültek, szerzetesek, koldusok és hajléktalanok hatalmas tömegéhez csatlakozzanak, akik a szegények világát alkották. A bér munkától való függőség azt jelentette, hogy a munkásnak nem volt otthona, ahol hozzájárulhatott

volna a háztartáshoz, és nem is számíthatott a társadalom alamizsnájára. A koldulás joga normatív kérdés volt, a munkához való jog azonban soha.

A koldulás jogának tisztázása érdekében hadd idézzek Ratherius Veronensis prédikációjából, amelyet közel fél évezreddel a firenzei példa előtt mondott. A prédikációt 834-ben tartották, és erkölcsi buzdítás a koldusok jogairól és kötelességeiről.

Panaszkodsz a gyengeséged miatt, ahelyett, hogy hálát adnál Istennek. Ne panaszkodj, és imádkozz azokért, akik életben tartanak. Te pedig, ott, bár egészséges vagy, panaszkodsz nagy terhed miatt. Akkor tartózkodj a feleségedtől, de ne anélkül, hogy előbb megkérdeznéd az ő beleegyezését, és dolgozz a két kezeddal, hogy tenmagadat és felebarátaidat is el tudd tartani. Az imént azt mondtad, hogy erre nem vagy képes. Akkor sírj a saját gyöngeséged miatt, amely terhet jelent a számodra. Kérj visszafogottan, ami szükséges, tartózkodj minden felesleges dologtól. [...] Légy társasága a betegágyon fekvőknek, segíts a haldoklóknak és mosd meg a halottakat.³

Ratherius itt egy olyan koldulási jogról beszél, amelyet ezeréves fennállásáig soha nem kérdőjeleztek meg.

A bér munkától való undor még mindig illeszkedik ahhoz a világnézethez, amelyet a mai világ többsége oszthat. De mivel a mindennapi nyelvhasználatban jelenleg a közgazdaságtan dominál, az embereknek nincsenek szavai, amelyekkel közvetlenül kifejezhetnék érzéseiket. Egy 23 éves mexikói férfitől kapott levélben egyértelműen érződik a teljességgel a bér munkától függő emberek iránt érzett csodálkozás. Miguel négygyermekes özvegy fia, aki retket termesztett, és azt a helyi piacon egy *petatéról*⁴ árulta. A gyermekeken kívül mindig voltak idegenek is, akik nála ettek vagy aludtak. Miguel Németországba utazott egy bizonyos Müller úr vendégéként, aki szülőfalujában általános iskolai tanár volt, és öt év alatt felújította egy régi ház egy részét, majd vendégszobát épített hozzá. Miguel elfogadta a meghívást, hogy Leitznél művészi fotózási képzést szerezzen. Hagyományos szövési technikákat szeretne dokumentálni.

Korábbi iskolai tanulmányai által nem gátolva Miguel gyorsan megtanult németül beszélni, mégis nehezen értette meg az embereket. Féléves némethoni tartózkodása után írt levelében így számolt be: „Señor Müller úgy viselkedik, mint egy *todo un señor*.⁵ A legtöbb német viszont úgy viselkedik, mint egy túl sok pénzzel rendelkező nyomorult. Senki sem tud

3 Idézi Adam, vö. August Adam: *Arbeit und Besitz nach Ratherius von Verona*. Herder, Freiburg, 1927.

4 Száritott pálmalevelekből vagy fűből készült gyékényszőnyeg vagy nádfonat.

5 mint egy igazi úriember

segíteni a másiknak. Senki sem tud befogadni másokat a háztartásába.” Úgy gondolom, hogy Miguel megjegyzései jól tükrözik az elmúlt évezred helyzetét és hozzáállását: a bérből élőknek nincs önálló háztartásuk, meg vannak fosztva a létszükségeik biztosításának eszközeitől, és tehetetlennek érzik magukat, hogy másoknak megélhetést biztosítsanak. Miguel számára a bér munkás még nem ragadt meg a tükör túloldalán.

Ám Európa és a Nyugat legtöbb lakosa számára a bér munkavégzés a 17. és a 19. század között jelentős átalakuláson ment keresztül. A bérekről alkotott fogalom átértelmeződött: míg korábban a nyomor bizonyosságai voltak, addig később a hasznosság bizonyítékeként kezdtek el megjelenni. A bérek a megélhetés kiegészítőjeként való értelmezés helyett – azok számára, akik fizették őket – a populáció természetes megélhetési forrásaként jelentek meg. A bekerítések progresszív formáival e populációkat kizárták a megélhetés eszközeiből. Egy eset jól illusztrálja e folyamat kezdetét. 1777-ben, alig tizenkét évvel a forradalom kitörése előtt, a franciaországi Chalon-sur-Marne Akadémia pályázatot hirdetett a következő probléma legjobb megoldására: miként lehetne felszámolni a burjánzó koldulást úgy, hogy az a koronának is hasznot hajtson, és a szegények érdekeit is szolgálja. A kezdeményezés híven tükrözi a koldulás növekedését a bekerítések, a protoindusztrializáció és a polgári értékek korában. Továbbá jól tükrözi a szegénység új gazdasági jelentőségét, amely ma már nem a hatalmasokkal, hanem a gazdagokkal áll szemben. A verseny díját egy esszé nyerte el, amelynek bevezető mondatai összefoglalják a tézist: „Évszázadok óta keresik az emberek a bölcsek követ. Mi megtaláltuk. Ez pedig a munka. A bér munka a szegények természetes gazdagodási forrása.”⁶

A szerző minden bizonnyal íróember, tisztviselő. Valószínűleg valamilyen színekúrából,⁷ egyházi javadalomból vagy másfajta segélyből él. Saját szellemi munkájának soha nem tulajdonítana ilyen csodálatos átalakító erőt. Ragaszkodna a magasrangúak kolduláshoz való jogához. Nem egy modern professzor, aki fehérgalléros munkásnak tartja magát, aki jogosan keresi meg a kenyerét és társadalmilag produktív. Ám mindkettőjükre igaz az a megállapítás, hogy azok, akik a 18. század óta a munkáról, annak értékéről, méltóságáról, örömeiről írnak, mindig mások munkájáról írnak.

A szöveg a hermetikus vagy alkímiai gondolkodás társadalomelméletre gyakorolt hatását is tükrözi. A munka a bölcsek kövéként, csodaszerként, mágikus elixírként jelenik meg, amely mindent arannyá változtat, amihez hozzáér. A természet a transzmutáció hatására értékes árukká

6 Az eredeti szövegben is hiányzó forrást nem sikerült pótolni. (A szerk.)

7 Kevés vagy semmilyen tényleges munkával nem járó hivatal, állás. A latin *sine cura* (gond nélkül) kifejezés átvétele.

és szolgáltatásokká alakul át. A tőke és az erőforrások értékteremtő hozzájárulásának különböző engedményeit figyelembe véve ez a klasszikus közgazdászok alapvető álláspontja, Adam Smithtől és Ricardótól Millig és Marxig. Marx a 18. század végének alkímiai nyelvét az akkor divatos kémia nyelvével való „kokettálással” váltotta fel. Az érték hermetikus felfogása a mai napig meghatározza a társadalmi etika jellegét, annak ellenére, hogy a munkaérték-elméletet a közgazdaságtanban először a haszonelmélet, majd a posztkeynesiánus gondolkodás, végül pedig az a teljes zavar váltotta fel, amely abból a kortárs felismerésből fakad, miszerint „a közgazdászok olyan fogalmakkal gondolják el a világot, amelyek nem ragadják meg annak lényegi jellemzőit, vagy azokat súlyosan félreértelmezik”.⁸ A közgazdászok nem tudnak többet a munkáról, mint az alkímisták az aranyról.

Az 1777-ben díjnyertes esszé már csak a kései keletkezési ideje miatt is figyelemre méltó, mert Franciaországban akkoriban még újdonságnak számított az a politika, amely a szegényeket hasznos munkára kényszerítette. A 15. század közepéig a francia szegényházakat a középkori keresztény feltételezés alapján működtették, miszerint a kényszerszermunka a bűn vagy a bűncselekmény méltó büntetése volt. A protestáns Európában és néhány korán iparosodott olasz városban ezt a nézetet már egy évszázaddal korábban elvetették. A holland kávinista vagy észak-német dologházak úttörő politikája és felszereltsége ezt egyértelműen bizonyítja. A dologházakat a lusta emberek kigyógyítására és a munkavégzési akarat fejlesztésére szervezték és szerelték fel. Úgy tervezték és építették meg őket, hogy a haszontalan koldusokat hasznos munkásokká alakítsák át. Mint ilyenek, a középkori alamizsnaosztó intézmények ellentétei voltak. A rendőrség által elfogott koldusok befogadására létrehozott intézmények néhány napos éheztetéssel és gondosan kitervelt napi korbácsütésekkel puhították meg őket a kezelésre. Ezt követően futópadon vagy reszelőn végzett munkával folytatták a kezelést, amíg a fogvatartott hasznos munkavállalónak nem bizonyult. Még intenzív ellátásra vonatkozó rendelkezések is találhatók. Akik megtagadták a munkát, azokat egy vízzel tartósan elárasztott gödörbe vetették, ahol túlélésük érdekében egész nap kétségbeesetten szivattyúzniuk kellett. Ezek az intézmények nemcsak pedagógiai megközelítésükben, hanem az önértékelés elsajátítására irányuló módszereikben is az általános iskolák valódi előfutárai. 1612-ben, mindössze tizenhét évvel az Amszterdami Dologház⁹ megalapítása után,

8 Robert L. Heilbroner: *Business Civilisation in Decline*. Norton, New York, 1950.

9 A Rasphuis (Reszelőház) egy Amszterdamban működő börtön volt, ahol a férfi foglyokat arra kényszerítették, hogy brazil keményfát reszeléssel porítsanak, hogy abból színezéket állítsanak elő. Ez a munka, amely a kényszerszermunka egyik korai formája volt, a kemény fizikai munkával fegyelmet és szakmát kívánt tanítani a

az egyik kormányzó ironikusan közzétett egy jelentést két tucat csodás gyógyulási sikertörténetről. Mindegyikben egy sikeresen kezelt (iskolázott) beteg hálálkodva köszönte meg a lustaságból való kigyógyulását. Még ha ezek a források hitelesek is, biztosan nem tükrözik a közhangulatot. A 18. század nyomorultjai, akiket ekkoriban általában „szegényeknek” neveztek, hevesen ellenálltak az effajta munkaköri alkalmasságot vizsgáló kísérleteknek. Menedéket nyújtottak és megvédték azokat, akiket a rendőrség „koldusoknak” próbált minősíteni, és akiket a kormány megpróbált kigyógyítani társadalmi haszontalanságukból, hogy megvédje az észrevétlen szegényeket az ilyen csavargóktól.

Még a legkeménykezőbb kormányzatok is sikertelennek bizonyultak razziáikban. A tömeg továbbra is irányíthatatlan maradt. A porosz belügyminiszter 1747-ben súlyos büntetéssel fenyegette mindazokat, akik beavatkoztak a szegényrendőrség munkájába:

[...] reggeltől estig azon fáradozunk, hogy a rendőrség járőrözzön az utcáinkon, hogy megálljt parancsoljon a koldulásnak, [...] ám amint a katonák, a köznép vagy a tömeg észreveszi, hogy egy koldust letartóztatnak, hogy dologházba vigyék, fellázadnak, megverik a tisztjeinket, néha súlyosan megsebesítik őket, majd kiszabadítják a koldust. Jóformán lehetetlenné vált rávenni a szegényrendőrséget, hogy kimenjen az utcára.¹⁰

A következő harminc évben további hét hasonló rendeletet adtak ki.

A teljes 18. században, de még a 19. század jelentős részében is a gazdasági alkímia projektje nem talált visszhangra az alsóbb rétegek körében. A plebejusok lázadtak. Lázadtak a gabonaárak miatt, lázadtak a gabona exportja ellen a régióikból, lázadtak az adósrabszolgák védelméért, és védettnek érezték magukat, amikor a törvény nem egyezett hagyományukkal, a természetes igazságosságával. A protoindusztriális plebejus tömeg megvédte „morális gazdaságát”, ahogy azt Thompson nevezte. A plebejus tömegek lázadtak a morális gazdaság társadalmi alapjait kikezdő támadások ellen: először a birkák bekerítése ellen, most pedig a koldusok bekerítése ellen. Ezekben a lázadásokban a tömeget többnyire a nők vezették. Hogyan alakult át ez a megélhetési jogaiért küzdő, lázadó protoindusztriális tömeg sztrájkoló munkaerővé, amely a bérekhez való „jogait” védte? Mi volt az a társadalmi eszköz, amely ezt elérte, ahol az új szegénytörvények és dologházak kudarcot vallottak? A termelő és nem

foglyoknak. A Rasphuis 1596-ban jött létre Amszterdamban, és egy korai formája a munkával történő rehabilitációnak, amelyet később más országok is átvettek.

10 Az eredeti szövegben is hiányzó forrást nem sikerült pótolni. (A szerk.)

termelő típusokra történő gazdasági munkamegosztás volt ez, amit elsőként a nők háztartási bekerítésével vezettek be és érvényesítettek.

A nemek közötti példátlan gazdasági megosztottság, a család példátlan gazdasági koncepciója, a magán- és a közzféra közötti példátlan ellentét a bér munkát az élet elengedhetetlen kiegészítőjévé tette. Mindezt úgy érték el, hogy a dolgozó férfiakat egyenként a háztartásbeli nők örözőivé tették, és ezt a gondviselői szerepet terhes kötelességgé alakították át. A nők bekerítése ott járt sikerrel, ahol a juhok és a koldusok bekerítése kudarcot vallott.

Hogy miért hagyták el hirtelen a megélhetésért folytatott küzdelmet, és miért maradt észrevétlen ez a hanyatlás, csak akkor érthető meg, ha rávilágítunk az árnyékmunka egyidejű kialakulására és arra az elméletre, hogy a nő tudományosan felfedezett természete miatt erre a feladatra volt hivatott. Míg a férfiakat arra ösztönözték, hogy élvezzék új hivatásukat a munkásosztályban, a nőket titokban a társadalom mozgó, teljes munkaidős alapjaként definiálták újra. Filozófusok és orvosok fogtak össze, hogy felvilágosítsák a társadalmat a nők testének és lelkének valódi természetéről. Ez az új koncepció a nő „természetéről” arra rendelte őt, hogy olyan otthonban végezzen tevékenységeket, amely kizárta őt a bér munkából, és egyúttal megakadályozta, hogy valódi hozzájárulást nyújtson a háztartás megélhetéséhez. A gyakorlatban a munkaérték-elmélet a férfi munkáját az arany katalizátorává tette, míg a háziasszonyt gazdasági függőségbe taszította, és soha nem látott mértékben tette nem termelővé [*unproductive*]. Mostantól fogva a férfi gyönyörű tulajdona és hűséges támasza volt, akinek a szeretet munkájához az otthon menedékére volt szüksége.

A polgárok megélhetés ellen indított háborúja csak akkor tudott tömeges támogatást szerezni, amikor a plebejus csőcselék tökéletesen eleven munkásosztállyá vált, amely gazdaságilag elkülönült férfiakkól és nőkből tevődött össze. Ennek az osztálynak a tagjaként a férfi összeesküvésben találta magát munkaadójával, ugyanis mindkettőjük egyformán volt érdekelt a gazdasági növekedésben és a megélhetés elnyomásában. A megélhetés elleni háborúban a tőke és a munkaerő közötti alapvető összejátszást azonban elhomályosította az osztályharc rituáléja. Ezzel egyidejűleg a férfi családfőként egyre jobban függött a bérétől, és arra kényszerült, hogy úgy tekintsen saját magára, mint aki az egész társadalom törvényes munkájának terhét viseli, és akit egy nem termelő nő folyamatosan zsarol. A családon belül és a családon keresztül az ipari munka két kiegészítő formája most összeolvadt: a bér munka és az árnyékmunka. A férfi és a nő, akik immár ténylegesen elidegenedtek a megélhetési tevékenységektől, a másik kizsákmányolásának mozgatórugójává váltak a munkaadó profitja és a tőkejavakba történő befektetések érdekében. Míg a többséget egyre kevésbé csak az úgynevezett termelési eszközökbe fektették be, addig

maga az árnyékmunka is egyre tőkeigényesebbé vált. A lakásba, a garázsba és a konyhába történő befektetések tükrözik a megélhetés eltűnését a háztartásból, amik egyben az árnyékmunka növekvő monopóliumának bizonyítékai. Az árnyékmunkát azonban következetesen misztifikálják. Még ma is időszerű négy effajta misztifikáció.

Az első biológiai érvként álcázza magát. Leírja, hogy a nőknek a gondoskodó háziasszony szerepébe való szorítása egyetemes és szükséges feltétele annak, hogy a férfiak vadászhasznanak a munkájuk zsákmányára. Négy modern tudományág látszik igazolni ezt a feltételezést. Az etológusok a nőtény majmokat háziasszonyokhoz hasonlítják, akik őrzik a családi fészket, míg a hímek a fák között vadásznak. A családi szerepek majmokra való kivetítéséből arra következtetnek, hogy a fészekrakás a nők nemspecifikus szerepe, míg a valódi munka, azaz a szűkös erőforrások megszerzése a férfiak feladata. A nagy vadász mítoszt ezután transzkulturális állandóként, az emberszabásúak viselkedésének alapjaként határozzák meg, amely a magasabb rendű emlősök biológiai anyagából származik. Az antropológusok ellenállhatatlanul újra felfedezik a vademberek között saját anyjuk és apjuk vonásait, és megtalálják azoknak a lakásoknak a jellemzőit, amelyekben felnőttek, a sátrakban, kunyhókban és barlangokban. Több száz kultúrából gyűjtenek bizonyítékokat ahhoz, hogy a nők mindig is hátrányos helyzetben voltak nemük miatt, inkább ársra voltak alkalmasak, semmint vadászatra, és a háztartás őrzői voltak. A szociológusok, mint például Parsons, a család funkciójából indulnak ki, amelyet tanulmányozni tudnak, és hagyják, hogy a családon belüli nemi szerepek megvilágítsák a társadalom egyéb struktúráit. Végül a jobboldali és baloldali szociobiológusok kortárs mázzal vonják be a felvilágosodás mítoszt, miszerint a nők viselkedése a férfiakéhoz alkalmazkodik.

Mindezekben közös az az alapvető zavar a nemspecifikus feladatok elosztása között, amely minden kultúrára jellemző, és a 19. századi munkaideológiában megjelenő, egyedülállóan modern gazdasági kettősség között, amely korábban ismeretlen szegregációt hoz létre a nemek között: ő, a férfi elsősorban a termelő, míg ő, a nő pedig alapvetően a magánszféráért és a háztartásért felel. A nemi szerepek ilyenén gazdasági megkülönböztetése a megélhetés feltételei között egyszerűen lehetetlen volt. Misztifikált hagyományokat használ annak érdekében, hogy legitimálja a fogyasztás és a termelés közötti egyre növekvő különbséget azáltal, hogy *a nők tevékenységét nem-munkaként határozza meg.*

A második maszk, amely az árnyékmunkát eltakarja, szándékosan összekeveri azt a *társadalmi reprodukció*val. Utóbbi kifejezés egy szerencsétlen kategória, amelyet a marxisták azon különféle tevékenységek megjelölésére használnak, amelyek nem illeszkednek a munkáról alkotott ideológiájukba, ám valakinek mégis el kell végeznie őket – például ilyen a bér munkás

háztartás-vezetése. A társadalmi reprodukció kifejezését gondatlanul alkalmazzák arra, amit a legtöbb társadalomban a legtöbb ember ideje java részében csinált, vagyis a megélhetést biztosító tevékenységekre. Emellett a fogalom olyan tevékenységeket is megnevezett, amelyeket a 19. század végén még mindig nem-termelő bér munkának tekintettek, például a tanárok vagy a szociális munkások munkáját. A társadalmi reprodukció a mai emberek otthon végzett tevékenységeinek jelentős részét magában foglalja. A címke ekképp megakadályozza, hogy megértsük a különbséget a nőknek a megélhetési gazdasághoz való alapvető és létfontosságú hozzájárulása, illetve az ipari munkaerő újratermelésébe való fizetés nélküli besorozása között – *a nem-termelő nőket „re-produkcióval” vigasztalják.*

Az árnyékmunka elrejtésének harmadik eszköze a pénzpiacon kívüli viselkedés gazdasági mutatókkal történő magyarázata. Valamennyi fizetetlen tevékenységet az úgynevezett informális szektorba sorolják. Míg a régi közgazdászok elméletüket arra az előre megfogalmazott következtetésre alapozták, hogy minden árucikk fogyasztása egy szükséglet kielégítést jelent, az új közgazdászok tovább mennek: számukra minden emberi döntés egy kielégítő preferencia bizonyítéka. Kidolgozzák a bűnözés, a szabadidő, a tanulás, a termékenység, a diszkrimináció, illetve a szavazási magatartás gazdasági modelljeit, mely alól a házasság sem kivétel. Gary Becker például egy egyensúlyban lévő szexpiaci feltételezésből indul ki, és ebből levezeti a „partnerek közötti kimenetek megoszlását” leíró képleteket. Mások kiszámítják a háziasszony által a tévzés közben elfogyasztott vacsorához hozzáadott értéket, amelyet az étel kiválasztásával, megmelegítésével és tálalásával végzett fizetetlen tevékenységével teremtett. Feltételezhetően ez a gondolatmenet lehetővé tenné azt az érvelést, hogy a bér munkások jobb helyzetben lennének, ha otthonülő életet élnének, és valójában a nők otthon végzett fizetetlen munkája a tőkefelhalmozás. Milton Friedman tanítványai számára a *biológiai nem az, amely paradigmát kínál a női tevékenységek közgazdaságtanához.*

A háztartási munkáról író feministák többsége egy negyedik maszkal is ellátja az árnyékmunkát. Tudják, hogy ez kemény munka. Felháborodnak, mivel jár érte bérezés. A legtöbb közgazdással ellentétben ők a kieső bért nem csekélységnek, hanem hatalmas veszteségnek tartják. Továbbá, néhányan közülük úgy vélik, hogy a nők munkája „nem-termelő”, mégis az „eredeti felhalmozás misztériumának” fő forrása, egy olyan ellentmondás, amely megzavarta a mindentudó Marxot. Feminista napellenzőket adnak a marxista spektakulumokhoz. Hajlamosak összeházasítani a háziasszonyt egy fizetést kereső patriarchával, akit akként látatnak, mint aki úgy zsákmányolja ki asszonyát, ahogyan a munkáltatója zsákmányolja ki őt magát. A 19. századi osztályellenségek összeesküvését a gazdasági növekedés szolgálatában így minden otthonban a négy fal

közt zajló nemek harca erősíti. Mintha nem vették volna figyelembe, hogy a francia forradalom után a „női természet” újradefiniálása a „férfiéval” párhuzamosan ment végbe. A harcban immár nem a valódi nadrágok, hanem az absztrakt nemek a kérdés. Nőorientált szemléletük új betekintést nyújt az eddig rejtett társadalmi valóságba, mozgalm-specifikus elkötelezettségük azonban elhomályosítja a kulcsfontosságú kérdést: eltakarja azt a tényt, hogy a modern nőt megbénítja az a kényszer, hogy olyan munkát végezzenek, amely nemcsak gazdasági értelemben fizetés nélküli, hanem a megélhetés szempontjából is terméketlen.

Az utóbbi időben azonban néhány új, a nők munkájával foglalkozó történész túllépett a hagyományos kategóriákon és megközelítéseken. Nem hajlandók a témát a hagyományos szakmai szemüvegen keresztül nézni, hanem inkább az „öv alatti” nézőpontot választják. Tanulmányozzák a szülést, a szoptatást, a házimunkát, a prostitúciót, a nemi erőszakot, a szennyes ruhákat és a mocskos beszédet, az anyai szeretetet, a gyermekkort, az abortuszt és a menopauzát. Feltárták, hogy a nőgyógyászok, építésszek, gyógyszerészek és történelemprofesszorok hogyan nyúltak ebbe a zsákba-macskába, hogy új tüneteket találjanak ki és új terápiákat forgalmazzanak. Néhányan feltárják a harmadik világbeli nők otthoni életét az új városi nyomornegyedekben, és összehasonlítják azt a *campo* vagy *kampung* életével. Mások a „szeretet munkáját” vizsgálják, amelyet a nők számára találtak ki a szomszédságokban, klinikákon és a politikai pártokban.

Azok az úttörő újítók, akik az ipari társadalmat az árnyékos és zavaros oldaláról merik megvizsgálni, feltárják és elemzik a korábban rejtve maradt elnyomás különböző formáit. Az általuk közölt eredmények nem illeszkednek a rendelkezésre álló izmusokhoz és ológiákhoz. Mivel nem a felső színtről vizsgálják az iparosítás hatásait, eredményeik egészen mások, mint a vezetők által leírt csúcok, a munkások által érzékelt szakadékok és az ideológusok által előírt elvek. Szemük másképp lát, mint az etno-antropológiai kutatóké, akik képzésük révén már jobban hozzászórtak ahhoz, hogy miként kell a zande népet vizsgálni vagy egy középkori provence-i falusi pap életét rekonstruálni. Az effajta nem konvencionális kutatások napjainkban már egy régóta fennálló kettős (tudományos és politikai) tabut sértenek: az ipari munka szíami iker természetét elrejtő árnyékot, valamint azt a tilalmat, hogy új kifejezéseket keressenek annak leírására.

A társadalomtudományok szüfrazsettjeivel ellentétben, akik megszállottan foglalkoznak azzal, amit a bekerítés „igazságtalanul” megtagadott tőlük, a női intimitás történészei felismerik, hogy a házimunka *sui generis*. 1780 és 1860 között különböző országokban, különböző ütemben egy új árnyékegyszintencia terjedését észlelik. Egy új életről számolnak be, amelynek frusztrációi nem kevésbé fájdalmasak, még akkor sem, ha esetenként ügyesen el is fedik őket. Leírják, hogy miként exportálták ezt a *sui*

generis munkát, a bér munkával együtt Európa határain túlra. Ezenkívül megfigyelik, hogy amint a nők másodrangúvá váltak a munkaerőpiacon, munkájuk, még akkor is, ha fizetetlen, alapvetően megváltozott. A nők számára szervezett másodosztályú bér munkával párhuzamosan, először a varrógépnél, majd az írógépnél, végül pedig a telefonnál egy új jelenség jött létre: a felfüggesztett háziasszony [*disestablished housewife*].

A házimunka teljeskörű átalakulása kiváltképp nyilvánvaló az Egyesült Államokban, mert olyan hirtelen következett be. 1810-ben New Englandben még mindig a vidéki háztartások voltak a leggyakoribb termelési egységek. Az élelmiszerek feldolgozása és tartósítása, a gyertya- és szappanfőzés, fonás, szövés, cipőkészítés, steppelés, szőnyegkészítés, kisállattartás és kertészkedés mind a háztartásokban történt. Bár a háztartások terményeik eladásával bevételhez juthattak, tagjai pedig alkalmi munkákkal további pénzt kereshettek, az amerikai háztartások túlnyomórészt önellátóak voltak. A vásárlás és eladás, még akkor is, ha pénz cserélt gazdát, gyakran cserekereskedelem formájában történt. A nők ugyanolyan aktívan vettek részt a háztartás önellátásának kialakításában, mint a férfiak, és körülbelül ugyanakkora fizetést is hoztak haza. A nők *gazdasági* szempontból továbbra is egyenlők voltak a férfiakkal. Ezenkívül általában ők tartották kezükben a pénztárcát, ráadásul a századfordulón ugyanolyan aktívan vettek részt a nemzet élelmezésének, ruházkodásának és felszerelésének biztosításában. 1810-ben Észak-Amerikában a gyapjú 25 yardjából 24 hazai eredetű volt. Ez a kép 1830-ra megváltozott: a kereskedelmi gazdálkodás kezdte felváltani az önellátó gazdaságokat. A megélhetést biztosító bér általánossá vált, és az alkalmi bér munkától való függőséget a szegénység jelének kezdték tekinteni. A nő, aki korábban a családnak megélhetést biztosító háztartás úrnője volt, mostantól ama hely őrzője lett, ahol a gyerekek munkába állásuk előtt tartózkodtak, ahol a férj kipihente a munka fáradalmát, és ahol a férje jövedelmét elköltötték. Ann Douglas a nők társadalmi helyzetének gyökeres átalakulását „felfüggesztésnek” (*disestablishment*) nevezte. Valójában ez erősen utal a korszak klerikális törekvéseire és aggodalmaira. Ahogyan a korabeli papokat újabban szigorúan egyházi területre különítették el, úgy a nők is most egyszerre voltak hízogő és fenyegető helyzetben, meg kellett maradjanak a számukra kijelölt területen, ahol csak látszólagosan tisztelték szociális funkcióik felsőbbrendűségét. Gazdasági egyenlőségükkel a nők elvesztették számos jogi kiváltságukat, köztük a szavazati jogot is. Eltűntek a tradicionális szakmákból; a szülésznői munkát férfi szülészovosok vették át, és az új szakmákba való bejutásuk is akadályoztatva volt. Gazdasági felfüggesztésük tükrözte a társadalom elkötelezettségét az alapvető szükségletek kielégítése iránt, amelyeket a háztartásból kivált bér munkával előállított termékek biztosítottak. Megélhetésüktől megfosztva, a munkaerőpiacon

marginális szerepet betöltve a háziasszonyok frusztráló feladata a kötelező fogyasztás megszervezése lett. Az 1980-as években a férfiak és gyermekek számára jellemzővé váló életmód már az 1850-es években is növekvő mértékben ismert volt a nők számára.

A női érzékenység és szellemiség új történeteszei látszólag a nők munkájára összpontosítanak. De valójában ők adták nekünk az első koherens jelentést, amelyet képzett történészek írtak, akik a megélhetésért folytatott harc veszteseiként szólnak meg. Egy olyan „munka” történetét adják nekünk, amelyet a gazdasági reflektorfény árnyékában végeztek, és amelyet azok írtak, akik kénytelenek voltak elvégezni. Ez az árnyék persze sokkal több mindent tesz tönkre az anyai vagy házastársi kötelességeknél. Tévedhetetlenül kiterjed a haladással, mint ahogy a gazdasági szféra fejlődésével is együtt terjed, egyre mélyebbre hatolva mind a férfiak, mind a nők életébe, hogy senki napja ne legyen teljesen felhőtlen. A háziasszony valószínűleg örökre eme árnyékegyszisztencia ikonja marad, ahogyan az overalloos férfi is túléli a mikroprocesszort az „ipari munkás” ikonjaként. Ám az ipari egyszisztencia másik felét *tout court* a nők munkájává tenni az ötödik és végső misztifikáció lenne. Ez örökre bemocskolná a nők személyes valóságát egy, a gazdasági ellenőrzés céljából kitalált biológiai nemmel. Ezért javaslom az „árnyékmunka” kifejezést egy olyan társadalmi valóság megjelölésére, amelynek prototípusa csak a modern háztartási munka. Ha a munkanélküliek növekvő számát hozzáadjuk azokhoz, akiket csak azért tartanak a munkahelyükön, hogy foglalkoztatottak legyenek, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az árnyékmunka sokkal gyakoribb a késő ipari korszakban, mint a fizetett munka. A század végére a termelő munkás lesz a kivétel.

Az árnyékmunka és a bér munka egyszerre jött létre. Mindkettő ugyanúgy elidegenít, bár ezt nagyon különböző módokon teszik. Az árnyékmunkához való ragaszkodás elsősorban a gazdasági nemi párosításon keresztül valósult meg. A 19. századi burzsoá családot, amely a bér munkásból és az ő eltartottjaiból állt, felváltotta a megélhetés köré szerveződő háztartás. Az árnyékmunka a *femina domestica* és a *vir laborans* szolgásgát a *homo oeconomicusra* jellemző kiegészítő *impotencia rabságába* kötötte. A szolgásg e durva modellje nem volt elegendő a gazdasági expanzióhoz: a tőkésék profitja a kényszerű fogyasztóktól származik, ahogyan a szakemberek és a bürokraták hatalma is a fegyelmezett ügyfelekből vezethető le. Mind a kapitalista, mind a komisszár több profitot szerez az árnyékmunkából, mint a bér munkából. A szexuális párosodáson alapuló család egy tervezet nyújtott számukra az árnyékmunkához való rabság bonyolultabb és szubtilisebben bénító formáira. Ez a rabság ma lényegében a diagnózisra felhatalmazott társadalmi szereplők révén valósul meg. A diagnózis szó szerint diszkriminációt, megkülönböztetést jelent.

Ma azt a cselekvést jelöli, amelynek során egy szakma az embert a saját ügyfeleként határozza meg. Bármilyen, ami lehetővé teszi egy szakma számára, hogy a szolgáltatásaitól való függőség szükségességét feltételezze, nagyon jól alkalmazható arra, hogy az ügyfélre rákényszerítse a megfelelő árnyékmunkát. Az orvostudományi és pedagógiai szakemberek tipikus példái az ilyen képtelenné tevő szakmáknak [*disabling professions*]. Rákényszerítik ügyfeleikre a szolgáltatás-fogyasztás árnyékmunkáját, és ezért fizetést kapnak az ügyfelek jövedelméből, akár közvetlenül, akár adópénzekből. Ily módon a gondoskodást kiváltó modern szakemberek egy lépéssel tovább viszik a munkához kapcsolt modern család mintáját: a bér munkán keresztül a „gondoskodó kapcsolatokban” dolgozó emberek ma pontosan azokat a frusztráló dolgokat végzik, amelyeket a 19. századi családokban a nők eredetileg kénytelenek voltak fizetés nélkül elvégezni vagy elkészíteni. A szakmailag felügyelt árnyékmunka létrehozása a társadalom fő üzleti tevékenységévé vált. Azok képezik a mai elitet, akiket az árnyékmunka létrehozásáért fizetnek. Ahogy a háztartási munka csak a háttér munka jéghegyének legszembevetőbb csúcsa, úgy a háziasszonyok nőgyógyászati manipulálása is csak a társadalom egészére kiterjedő diagnosztika legpimaszabb leple. Példának okáért az oktatási rendszerből kiesők osztályait meghatározó tizenhat relatív degradációs szint aránytalanul nagy terhet ró a társadalom alsóbb és nagyobb rétegeire az árnyékmunkával, és ezt sokkal hatékonyabban teszi, mint amit a biológiai nem vagy a faj valaha is tehetett volna.

Az árnyékmunka felfedezése a történészek számára ugyanolyan fontos lehet, mint egy generációval ezelőtt a népi kultúrák és a parasztok történelem tárgyakként való felfedezése. Polányi Károly és az *Annales* köré csoportosuló nagy francia tudósok úttörő munkát végeztek a szegények, életmódjuk, érzékenységük és világnézetük tanulmányozásában. A gyengék és írástudatlanok megélhetését a történeti kutatások területére hozták. Az iparosodás hatása alatt álló nők tanulmányozása a történelem egy másik senkiföldjének hídfőjeként értelmezhető: az ipari társadalomra jellemző, ám láthatatlan életformák, mindaddig, amíg ezt a társadalmat a szűkösség, a vágy, a szex vagy a munka feltételei alapján tanulmányozzák. Eme árnyékbirodalom felfedezése, amely alapjaiban tér el mind a megélhetésen alapuló népi kultúráktól, mind a politikai és társadalmi gazdaságtól, az André Gorz által „posztproletároknak” nevezett embereket a történelem szubjektumaivá teszi. A történész pedig láthatja, hogy az a diagnosztikai eljárás, amely először a nőket diszkreditálta azzal, hogy a férfiakkal szembeállította őket, időközben mindenkit többféle módon diszkreditált. Ebből a perspektívából nézve az ipari korszak története egy radikálisan újfajta diszkrimináció története.

A népi kultúrák és a helyi értékek elleni „polgárháború” soha nem mehetett volna végbe, ha azok, akiket megfosztottak a megélhetésüktől, nem fogadták volna el előbb, hogy különálló szférákba kerítik be, és ezáltal megosztják őket. A háziasszony megalkotása egy precedens nélküli szexuális apartheidra vall, ugyanakkor azt a tudatosságot is jól illusztrálja, amelyben a vágy nem lehetett más, csak mimetikus. Számos arra tett kísérlet, amely ezt a választóvonalat a hagyományos határok meghosszabbításaként próbálja beállítani, amelyek mindig is elválasztották az embereket egymástól, ugyanolyan hiábavalónak bizonyul, mint azok a próbálkozások, amelyek az ipari munkát az emberek által mindig is végzett tevékenységek meghosszabbításaként próbálják beállítani – mindkettő ugyanazt a misztifikációt szolgálja. Mindkettő azt a tabut védi, amely korunk vizsgálat alá nem vont életét elfedi.

Azok, akik ragaszkodnak ahhoz, hogy a nők jelenlegi helyzetét modern purdah-ként¹¹ értelmezzék, nem értik a lényegét. Ehhez hasonlóan azok, akik a dél-afrikai homelandekbe való száműzetést a különböző bőrszínnel kapcsolatos hagyományos attitűdökön alapuló modern áttelepítésnek tekintik, teljesen félreértik a színek közötti határvonal jelentését. És bárki, aki a gulágban élő zekeket elsősorban rabszolgáknak tekinti, nem veszi észre azt a mottót, amelyet csak Hitler mert nagy betűkkel Auschwitz bejáratára írni: *Arbeit macht frei*.¹² Soha nem fogja megérteni azt a társadalmat, amelyben a zsidókat a táborban fizetetlenül dolgoztatják, mintha ez lenne a saját kihalásukhoz való hozzájárulásuk. A modern bekerítés, az apartheid soha nem kizárólagosan kegyetlen vagy megalázó, mindig van egy démoni dimenziója is. Ez csak bizonyos mértékig fejezhető ki prózában. Ahhoz, hogy megértsük, olyan költőket kell hallgatnunk, mint Paul Celan: „[...] wir schaufeln ein Grab in den Lüften da liegt man nicht eng [...]”.¹³ Az apartheid szubtilisebb formái elhomályosíthatják a látásunkat a *mysterium iniquitatis* irányában, amely mindig benne rejlik. A tegnap fasizmusa Németországban vagy a ma fasizmusa Dél-Afrikában ezt tette nyilvánvalóvá.

Az ipari társadalom nem tud lemondani áldozatairól. A 19. században a nőket bekerítették, elnyomták és megkárosították. Így elkerülhetetlenül romboló hatással voltak a társadalom egészére. Azok számára, akiknek *szentimentális* együttérzésre volt szükségük, tárgyként szolgáltak.

11 A purdah a nők fizikai elkülönítésének, illetve testük befedésének követelménye vagy szokása bizonyos iszlám vallású területeken, illetve India egyes hinduk lakta vidékein. (A ford. megjegyzése.)

12 A munka felszabadít.

13 Magyar fordításban: „[...] sírt ásunk a szelekbe ott nem vagyunk szűken [...]”. Paul Celan: Halálfüge. Ford. Schein Gábor. *Múlt és Jövő*, 2001 (14):1, 81–82.

Az elnyomás mindig arra kényszeríti áldozatait, hogy elvégezzék a társadalom piszkos munkáját. Társadalmunk az áldozatait arra kényszeríti, hogy gondoskodás révén az elnyomás együttműködő tárgyaivá váljanak. A hétköznapi boldogság feltétele az irántuk érzett szentimentális aggodalom, hogy segíteni, megmenteni vagy felszabadítani kell őket. Ezt a történetet mesélte el nekem Nadine Gordimer, nem a nőkről, hanem a feketéről. „Az a megtévesztő közhely, amelyet a rendőri zaklatáshoz szokott emberek használnak a be nem avatottak előtt” – mondta nekem, egy olyan hozzáállással, amelyet főszereplőjének, Burger lányának tulajdonít. Számára nem létezik hétköznapi boldogság, mivel beteg. Az általa leírt betegség ama szentimentalizmus elvesztése, amelyen ma a hétköznapi boldogság múlik.

Ann Douglas, az amerikai, jól leírta ezt a szentimentalizmust. Ez egy összetett jelenség, amely az ipari társadalmakban az ideológiák és a vallások táptalaja. Azt állítja, hogy azok az értékek, amelyeket az ipari társadalom tevékenységei tagadnak, pontosan azok, amelyeket az ipari társadalom ápol. Azt állítja, hogy azok az értékek, amelyeket ma a megélhetésnek tulajdonítanak – a megélhetés, amelyet a gazdasági növekedés elkerülhetetlenül tönkretesz –, pontosan azok, amelyekért a növekedésnek folytatódnia kell. A megélhetést teljes mértékben a gazdaság árnyékává alakítja át. A szentimentalizmus sikeresen kezeli a termelés és a fogyasztás közötti ellentétben rejlő apartheidet azáltal, hogy manipulálja a megélhetés iránti nosztalgiát. Az apartheid áldozatainak szentimentális dicsőítése – nők, betegek, feketék, írástudatlanok, fejletlenek, függők, gyengék, a proletariátus – lehetőséget nyújt arra, hogy ünnepélyesen tiltakozzunk egy hatalom ellen, amelynek már megadtuk magunkat. Ez a szentimentalizmus olyan becsstelenség, amelynek nincs ismert helyettesítője egy olyan társadalomban, amely a megélhetés érdekében tönkretette saját környezetét. Egy ilyen társadalomnak folyamatosan új diagnózisokat kell felállítania azokról, akikről gondoskodnia kell. Ez a paternalista becsstelenség pedig lehetővé teszi az elnyomottak képviselőinek, hogy olyan hatalmat keressenek, amely újabb elnyomáshoz vezet.

Tillmann Ármin fordítása